

135 ГОДИНИ ОТ ПРИЕМАНЕТО НА ТЪРНОВСКАТА КОНСТИТУЦИЯ

ВЪПРОСЪТ ЗА НАРОДНОТО ЗНАМЕ В УЧРЕДИТЕЛНОТО СЪБРАНИЕ*

Ив. Кр. Стойчев

Българското знаме, в смисъл на държавен символ, се развива изобщо както знамето в историята на цялото човечество. Тази история е дълга. Знамето по-рано е знак и едва в XV век става свещен символ на държавата. Историята на българското знаме е не по-малко интересна от историята на знамето на тоя или она народ. Един поглед върху нея е повече от навременен.

Знамето, както и гербът, като знакове са в употреба по-рано в войската, а после – в държавния живот. С гербове са били означавани бойците, въоръжението и снаряжението им, а с знамена – състояния: тревога, сбор, опасно или важно място и части на бойния ред; а по-нататък – отделни войскове части, военачалници (малки и големи) и царе, чиято регалия то става.

Знамето придобива значение на свещен символ в общата история на човечеството, когато България бе под робство. Следователно, за българско народно или държавно знаме през време на първо и второ българско царство реч не може да става, защото знаме нямаше никой. Турският санджак-шериф бе верско знаме. Отговорът на папата Николай до цар Бориса се отнасяше не до знаме в смисъл на свещен символ, а до военен знак (*signum militare*) – папата е препоръчал войските да носят кръста вместо конската опашка, носена и от много нехристиянски войски, а не само от българите.

На това събитие трябва да се гледа само като на замяна на един технически военен знак с друг, съдържащ и християнско-религиозен, но не и народностен елемент. В него виждаме, при това, един етап – началото на осмисляне на знаците, носени в голямо количество, приобщаването към една по-голяма идея – Христовата църква, за да се мине по-късно и към прибавянето и на идеята за държавата.

И така, ако би трябвало да търсим български знамена, възплаващи понятието за народ, държава и независимост, то трябва да почва от втората половина на XV

* Статията е препечатана от сп. „Родина. Списание за българска историческа култура“, год. I, 1938, кн. 1, издателство „Казанлъшка долина“. Редактират проф. д-р Богдан Филев, проф. д-р Борис Йоцов.

век. Но тогава ние бяхме, каза се вече, под робство; възстанията, изобщо, стават или без спомен за знамена, или под такива, дарени от чужди владетели.

За български знамена в тази епоха – до началото на XIX век, сигурни признаци не се долавят дори в народните песни. Нещо като начало на български национални знамена, като израз на воля за освобождаване на България, се долавя едва в 1821 год., по време на гръцката хетерия. Уверяват дори, че в Атинския музей имало запазени български знамена на тогавашни наши отреди.

Отбелязано е, че при Велчовата завера (1835 г.) се готвят кръстове за знамена. В 1841 г. в Браила развява знамена българска чета, готова да премине Дунав. В 1854 г., по време на Кримската война, д-р Селимински формира български отреди около Букурещ и Браила; те имат две знамена – червено и зелено.

С това свършвам с епохата до Кримската война включително.

За да дойда обаче до 1879 г., когато бе свикано Учредителното народно събрание, нужно е да премина през епохата 1856–1877 г., когато се туря начало на българския трицвет и става неговото пълно оформяване в днешния му вид.

Днешното знаме установено фактически. Най-ранни следи за българско трицветно знаме намираме в 1862 год. Изглежда, че трите цвята, образуващи нашето знаме, се набелязват от Раковски, тъкмо когато той е образувал в Белград българската легия, наричана „първа“ (вж. в края на статията използваните източници 38 и 41). Тази легия била създадена в особено благоприятен за българите политически момент. Раковски бил признат от княз Михаил III Обренович за представител и вожд на българския народ и той използвал всичко, за да подчертае своето отечество като равноправна страна в преговорите с Сърбия. Ето защо той установил, въпреки стил и естетика, особена българска форма. Българското знаме не можеше да бъде и не бе забравено.

За това знаме, за числото на цветовете му, най-рано бележат Берковски (вж. 4, с. 5, 38, 39, 44), Македонски (вж. 25, с. 218–219), Кършовски (вж. 44, с. 622), Симилов (43, с. 533), Г. Димитров (13, с. 6) и Краев (23, с. 56), а най-рано за българските три цвята пише Ангелаки Савич в 1871 г. (35 и 36, с. 13).

За да възприеме трицветното знаме, Раковски се е ръководил не само от схващанията на френската революция и други освободителни движения (Италия, Унгария и др.), но и от желанието да подчертае българския суверенитет. В 1862 г. Раковски вече не бил хайдучки войвода, а народен вожд, поставил се на равна нога с сръбския княз Михаила III, с когото водеше важни преговори за освобождение на България и за Балканска федерация. Естествено е било да мисли и за бъдещето общо знаме, тъй като този въпрос не се изпуснал и в преговорите през 1867 г. в Букурещ между сръбски делегати и български първенци. Ето защо в този момент Раковски е заменил хайдучкото зелено знаме с държавно – трицветно. Но какво е било то?

Построявайки българския трицвет успоредно до сръбския, Раковски се е съобразил с него, като за разлика взел любимия свой и на българските възстаници зелен цвят, а изхвърлил синия. Доказателство за това, че Раковски е имал трицветно

знаме, виждам и в картината на италиянеца Сако – „Раковски в Балкана“, а също и в самата форма на първата легия, съдържаща трите наши цвята.

От друга страна, не е възможно сърбите да не са се смятали засегнати от унищожаването на тяхното оригинално знаме от 1836 г. и заменияването му с султанско съчетание на цветовете. Не е възможно Раковски да не знаел това и да не се е стремил да наподобии стария образец на сръбското знаме, нито да не помисли с кн. Михаила за удобното съчетание на бъдещето знаме на българо-сръбската държава. Най-вероятно е, че загубеното вече знаме на Раковски е било: червено – бяло – зелено, по подобие на първото трицветно сръбско: червено – бяло – синьо. Рисувам си, че общото българо-сръбско знаме се е представяло на Михаила III и Раковски така: най-горе обща червена, след това втора бяла обща полоса; долу полосата ще е била разделена отвесно на две – едната половина синя, а другата – зелена; сръбският и българският герб ще са били поставени върху съответната част от знамето, с център на изображенията върху средната полоса – белия.

Друг важен момент за възприемането на трицветното знаме съзирам след основаването на Българския централен революционен комитет в 1872 г. Д. Ценович, който е играл най-същественна роля, пише, че е било изработено такова знаме по подобие на онова знаме, което за пръв път било изработено по внушение на Г. С. Раковски (Арх. НБ., док. № 7428).

За повече яснота върху разволя на трицветна ни необходимо е да се знаят следните сведения за наши и чужди трицветни знамена:

1. Сръбското знаме в 1835 г. (и Самарското) има цветовете – червен, бял, син; герб и надписи няма.

2. Сръбското знаме след 1835 г. е червено, синьо, бяло, с герб.

3. Вероятното знаме на Раковски от 1862 г. – червено, бяло, зелено, с лъв и надпис „Свобода или смърт“.

4. Знамето на Филип Тотя от 1867 г. е по подобие на № 3, с лъв и надпис; това знаме се пази в Софийския дворец.

5. Знамето на Българския централен революционен комитет към 1873 г. – проект за бъдеще държавно, работено в дома на Д. Ценович в Букурещ, е подражание на № 3 (вж. 51), но зелено, бяло, червено; знамето е тъкмо по картината на Сако. Това знаме издирвам тъкмо сега.

6. Троянското знаме от 1875 г. (недостоверно) – червено, зелено, бяло, с лъв и надписи; то е унищожено преди да се употреби.

7. Врачанското знаме от 1876 г. е бяло, зелено, синьо, с лъв и надписи; пази се в Вратца.

8. През Априлското възстание или сръбско-турската война в 1876 г. се явява знаме червено, зелено, бяло, с лъв и надпис; пази се в Етнографския музей.

9. През сръбско-турската война в 1876 г. има знаме червено, бяло, зелено, с лъв и надписи; принадлежало е на трети руско-български баталион; пази се в Софийския дворец.

10. Също, друго – червено, зелено, бяло, с лъв и надпис на бялото поле: „М. М. Обренович“; пази се в Етнографския музей.

11. През руско-турската война – 1877/78 г. – се явяват знамена бяло, зелено, червено, с надписи, кръст, икони или лъв; пазят се в Софийския дворец и Етнографския музей.

12. Учредителното събрание, с чл. 23 на Конституцията от 1879 г., установява знамето бяло, зелено, червено – без лъв и надписи.

13. Руското знаме, в 1877 год. и до болшевизиране на Русия, беше бяло, синьо, червено, без герб и надписи.

От горното се вижда, че у нас има запазени ред трицветни наши знамена, създадени между 1867 и 1876 г., но не с сегашния ред на цветовете. Едва на 8 май 1877 г. в Плоещ се яви първото знаме, с онзи ред на цветовете, който нашата Конституция му определи (вж. 58, бр. 12.5.77 г.). Трябва да се напомни тук още, че българите от Румъния и Русия на 9 май 1877 г. решиха да приготвят, а след няколко дни поръчаха, трицветни знамена (вж. 57, бр. бр. 15.5 и 2.6.77 г.), подобни на първото (почнато да се работи в Браила от Стилияна Ив. Параскевова още през есента на 1876 г.). Тези знамена бяха изпратени навреме в българското опълчение, но се развяха едва на 30 август 1878 г. в гр. Пловдив. Трицветни знамена (бяло, зелено и червено) бяха поднесени през същата година от градовете Берковица, Плевен, Тетевен и Севлиево на своите дружини от българската земска войска (вж. 52).

Нямаме други изрични указания за български трицветни знамена още в първата половина на Освободителната война, но може да се вярва, че такива са били развехани веднага в Свищов (вж. 3, с. 91 и 14, с. 71), В. Търново (вж. 2; 14, с. 84–85; 19, с. 148; 22, с. 138; 24, т. I, с. 405–406), Габрово (51, с. 366) и Казанлък (34, с. 488).

В своите спомени за княз Черказски, Анучин отбелязва едно трицветно знаме, носено от разбойническа група, заловена на 7 юлий 1877 г. в с. Караисен – Свищовско (вж. 3, с. 7).

В началото на 1878 г. за български трицвет спомен има пак от Свищов (вж. 50).

На 30 август 1878 г. в Пловдив има парад и тържество (вж. 57 от 1.9.78 г.); на 5 ноември с. г. там се среща ген. Тотлебен (вж. 57, от 7.11.78 г.); на 19 февруарий 1879 г. е имало молебен по случай възшествието на престола на Цар-Освободителя (вж. 57 от 20.2.79 г.). В всички тези случаи са се развявали български трицветни знамена.

Когато княз Дондуков-Корсаков пред февруарий 1879 г. пътувал от София към гр. В.-Търново за откриването на Учред. събрание, той е бил срещан с български знамена; в Севлиево му поднесли цветя три момиченца, облечени в българско трицветие (вж. 57 от 23.2.79 г.). Когато влязъл в В.-Търново, там го дочакали пред арка, украсена с руски и български знамена, с стълбове обвити с зелено, червено и бяло платно (вж. 54 от 24.3.79 г., бр. 533, с. 252). Няма да се спирам на многото източници, които твърдят, че в В.-Търново са се развявали български знамена още на

30 юний 1877 г., когато е бил срещнат главнокомандуваният великият княз Николай Николаевич (вж. 39).

От това се вижда, че като се почне от октомври 1876 г. до февруари 1879 г., днешният народен трицвет се появява и непрекъснато популяризира, към Киев и Москва, гдето се правят български знамена, от Букурещ и Браила, та и из цяла днешна България. За това ни свидетелствуват не само създадените и запазени знамена и писмени сведения. Логиката на нещата ни подсказва, че тържествуващият народ не може да остане без знаме, емблема на неговата свобода.

Какви са били тези знамена и кои са били органите, които са давали указания в връзка с това?

Като се има пред вид, какви знамена поръча в Русия единият от българските политически центрове в Букурещ (думата е за бълг. община (колония в Букурещ, известна и като „Добродетелна дружина“ или „Комитет на старите“, за разлика от „Комитета на младите“ или „Бълг. центр. благотворително общество“, сиреч продължението на „Бълг. центр. револ. комитет“), трябва да се допуска, че това се е знаело от повечето български офицери в опълчението, защото в тази поръчка бяха взели участие подполк. К. Кесяков и др. К. Бонев, служачи в това опълчение. Те са знаели и за знамето, подарено от Ив. Параскевов. Българските центрове в Букурещ и в опълчението можеха ли да не разпространяват и да не посочват на всички българи, какво е възприетото вече българско знаме и да не подсецат всички да го развяват? Не. И опълчението, като прекоси България през средата – от Свищов до Стара Загора и от Котел до Пловдив, а след това и още по-наизток и запад, разнасяше сведения и указания за народното българско знаме.

Други, които навярно са съдействували на това, бяха българите, привлечени на административни служби, начело с Н. Герова, М. Дринова и др., а особно Ив. Иванов. Ще напомня, че Иванов представи на 8 май 1877 г. в гр. Пloeц Ив. Параскевов и дъщеря му Стиляна, заедно с поднесеното от тях знаме, на главнокомандувания, а с д-р Бонева и подполк. Кесякова поръча още подобни знамена на Аксакова. Представителите на Букурещката българска община, с писмо от 14 май, само потвърдиха, че поемат върху си разходите (вж. 9, с. 4).

Интересно е да се спомене, че русите не бяха доволни от появяването на български знамена, особено в опълчението; те не ги допустнаха до там, освен след преобразуването му в българска земска войска. Ето защо, до този ден, 8 (20) юлий 1878 г., всички българи ще са си предавали за нашето знаме доста предпазливо, както за да не дразнят русите, тъй и да не се спират завоеванията на нашия трицвет.

Такава беше обстановката при свикването на Учредителното народно събрание – знамето в днешното му съчетание беше разпространено почти из цяла България. Следователно, българският народ, който през времето на възраждането и на националните борби бе си създал не един образ на национална гордост, и сега не закъснява да си избора достоен символ на свобода и независимост.

Към създаване юридическо основание на народното знаме. Текстовете в някои чужди конституции за знамето. При обрисването фактическо положение България трябваше да получи своя устроителен закон – Органически устав или Конституция. Този основен закон естествено бе да се занимае с външните белези – символи на държавата. Ще проследим всичко, което може да се знае за разискванията и решенията на Учредителното събрание, за да се дойде до оформянето на чл. 23, който създаде юридическата основа за съществуване на нашето знаме в днешния му вид.

Преди това обаче трябва да се хвърли поглед върху ония чужди конституции и закони, които послужиха като помагала при изработването на проекта за нашия основен закон. В случая това е от особен интерес.

При съставянето на нашата Конституция са влияли румънската, гръцката, сръбската и белгийската, както това е установено от изследванията на наши и чужди учени.

Проф. Грим (вж. 10, с. 164) смята, че сръбската Конституция от 1869 г. е главна, но не единствена, основа на проекта за нашата. Руският проф. Градовски, юрист, натоварен да прегледа проекта на нашата Конституция, пригответен от Лукянова, се е ползвал и от проекта на руската Конституция от Лорис-Меликова и руското законодателство (вж. 28, с. 14).

Към времето, когато се работеше нашата конституция, изработваше се и Органическият устав за Източна Румелия. Тогава в Белгия действуваше Конституцията от 1831 г. (непроменена до 1883 г.). В тази Конституция няма текст за знаме и герб. Също е и в действувалите през това време Конституции в Румъния – от 1866 г., и в Гърция – от 1864 г. (вж. 12 и 56).

По-подробно се спирам на сръбската Конституция. В връзка с съответните ѝ текстове за знамето се изясняват доста въпроси. Конституцията на Сърбия от 1835 г. в чл. 3 гласи: „...Боја народна јесте отворено црвена, бела и челикасто угасита“ (*червена, бяла и тъмно синя*) – сиреч хърватското съчетание (сръбското съчетание е: червено, синьо, бяло; словенското: бяло, синьо, червено – като руското; на С. Х. С. кралство (Югославия) е: синьо, бяло, червено, вж. 20, с. 56).

Както е известно, тази сръбска Конституция живя изцяло много малко и в новата, от 1838 г., както и в тази от 1869 г., член за знамето на княжество Сърбия липсва. По този пропуск нищо не споменува и коментаторът на сръбските Конституции Аца Милованович (вж. 30). В времето, когато нашата Конституция се създаваше, в Сърбия бе в действие Конституцията от 1869 г.

Причината за липсата на член за знамето в първата сръбска Конституция е идентична, както и за румънската. Тези две княжества бяха васални; султанът, подкрепен, дори застава от някои велики сили, успя да наложи изхвърлянето на членовете за знамената и гербовете от органическите им устава (вж. 37, с. 607). Но формализирането на Портата бе само за принципа, тъй като тя все пак призна отделни знамена на Влахия и Молдавия в 1834 г., а на Сърбия в 1835 г. – с особни фермани. С този ферман, за Сърбия, редът на боите в знамето се промени и стана: червена, синя,

бяла. Това знаме се употребяваше в Сърбия до образуването на Югославия (вж. 29). Друг ферман, от 1838 г., потвърди фермана от 1835 г., като позволи на кн. Милоша да постави върху червения цвят четири звезди, а върху синия – сръбския герб.

Колкото се отнася до използването на руското законодателство, в това отношение нищо не е могло да бъде наподобено, защото е установен любопитният факт, че в Русия, между Петра I и Николая II, не се е знаело, кое е официалното народно знаме: дали бяло – синьо – червеното или бяло – черно – оранжевото. Ето защо в 1896 г. е била назначена една учена комисия, която дала мнение, че за държавни цветове трябва да се приемат белия, синия и червения, тъй като черният, оранжевият и белият нямат нито хералдични, нито исторични основи (вж. 1).

Въпросът за знамето в проектите на нашата Конституция. Като се прегледат първата и втора редакция на проекта за държавното устройство на княжество България и окончателния проект – ще се види, че там нищо не се говори за народното знаме. Едва когато проекто-конституцията почва да се гледа член по член, на 22 март 1879 г., вмъква се съвсем нов член 23, който урежда въпроса.

Как може да се обясни това отношение към знамето ни, толкова повече, че е имало предвиден член за герба, липсващ в някои от конституциите, споменати по-горе.

Възможните обяснения са три:

Първото е, че има неумишлен пропуск, предизвикан от липсата на подобен текст в конституциите, които са били използвани при съставяне на нашата.

Второто е, че народното знаме фактически съществуваше и бе тъй широко разпространено, че се е считало за окончателно установено, а оформяването му – лишно.

Третото е, че изготвителите на проектите – руси са направили пропуса съзнателно, по някакви политически съображения, от рода на тези, по които българското знаме не бе допустнато над редовете на българското опълчение. Навярно, за далечните и големи цели на руската политика на Балканите този въпрос трябваше да остане открит, още повече, че и за Източна Румелия не се установи отделно знаме.

Може би за „нравственото“ ни сливане (вж. 8) с Русия това бе полезно. Напомням, че години под ред химнът „Шуми Марица“ не бе допускан да се изпълнява официално, а при случаи, като химн се смяташе и свиреше, дори по заповед на княз Александра, – „Боже, Царя храни“ (вж. офиц. разпоредби по Военното ведомство; също 21, с. 46).

Изправени сме пред необходимостта да правим догадки, защото върху това нищо не е писано, а живите участници и съвременници на Учредителното събрание, само три-четири души, не можаха да ни бъдат полезни. През август 1935 г. запитах Варненския митрополит Симеон, дали си спомня мотивите за решението по въпроса за знамето. Получих отговор от 3 септември с.г., в който светият старец се извиняваше, че не може да задоволи интереса ми, понеже е забравил подробностите. Същите резултати получих и при запитвания на другите живи. Не допринаса и отговорът на

Марин Дринова, който е бил запитан по въпроса още в 1899 г. от д-р Никола Радева. Дринов му е отговорил с писмо от 28 септември с.г., че не е могъл да намери бележките си по герба и знамето, по които въпроси имал събрани материали, в връзка с работата на Учредителното събрание. По памет Дринов съобщава нещо за червения и зеления цвят, но за това ще се говори на друго място. Макар взел близко участие в редактирането на Конституцията и признат от Учр. събрание за компетентен по въпросите за знамето и герба, Дринов не ни оставя абсолютно нищо сериозно за уясняване на поставения от нас въпрос.

Остава да се задоволим с онова несъщественно по значение, както то се намира в съкратените протоколи на Учредителното събрание.

Поява на въпроса за народното знаме, разисквания и приемане на чл. 23 от Конституцията. Главните въпроси, които ни интересуват в случая, са следните:

1. Кой е предложил в Учредителното народно събрание чл. 23,
2. Какво значение се е придавало на съчетанието – бяло, зелено и червено – и на всеки цвят отделно, от гледище исторично и хералдично,
3. Защо, в различни почти от всички други славянски знамена, у нас бе приет зеленият, вместо синият цвят.

Естествено е, че протоколите за разискванията върху народно знаме в Учредителното събрание би трябвало да бъдат главен източник за пълните отговори на тези въпроси. Нека се запознаем с тях, за да се види, колко малко допринасят те в дадения случай.

Но, преди това, нека обрисувам хода на заседанието, от неговото начало и настроенията, които са се изразили.

Заседанието е траело от 11 1/2 до 17 1/2 ч. Открил го е председателят екзарх Антим, но ръководството поема подпредседателят П. Каравелов. От протокола не е ясно, дали заседанието е траяло непрекъснато, дали ръководящият подпредседател Каравелов е останал през всичкото време на поста си или е бил сменяван, дори и за малко, в кой момент и от кого. Това внася затруднение за уяснение един важен момент в случая, който ни занимава.

Преди да се почне редовната работа – разглеждането на Конституцията – Тодор Икономов, подпредседател на Събранието, ръководил заседанието в предния ден, поради някаква обидна поднесъл оставката си от подпредседателския пост. Събранието не я приело, Икономов останал между народните представители и не се вижда да е помагал на председателстващия или да е вземал думата в това заседание.

След този въпрос се явил друг, още по-неприятен: 103 народни представители повдигнали въпрос Събранието да се разпусне до 10 април пред вид приближаващите великденски празници, след които да се приеме Конституцията. Митрополит Милетий, с сълзи на очи, председателят на имп. комисар Лукянов с авторитета на руското правителство и Марко Балабанов с убедително слово успели да отклонят разглеждането на това предложение, защото срокът на руското окупационно

управление свършвал на 21 април, а дотогава Конституцията не е могла да бъде приета, тъй като били разгледани само 22 члена (вж. 31, с. 57).

Не безинтересно за настроенията е и това, че един ден преди разглеждане на въпроса за знамето се очертава яма между либерали и консерватори и неизбежната между тях борба (вж. 25, с. 384–385). Последната се развила тъкмо в време, когато се разисквали членовете за знамето и герба и, макар не пряко, засегнала спокойното и целесъобразно разглеждане на въпросите: на 21 март се чете доклада на комисията върху общите положения в Конституцията, на 22 се разисква по знамето, на 23 става предварителната атака на либералите срещу консерваторите, на 26 се разисква пак по знамето и герба, като се чете протокола от 23, а на 27 март се произвела главната атака срещу консерваторите.

Прочее, нека проследим разискванията в свързка с знамето на 23 и 26 март. Те са къси. Поради важноста им за това изследване, привеждам ги текстуално, както ги намирам в съкратените протоколи на Учредителното събрание.

Преди това обаче, за последователност и пълнота, ще добавя, че комисията, назначена от Събранието да докладва върху основните начала на Конституцията, не е съзряла пропуската на текста за знамето и затова в своя рапорт бе отбелязала за глава IV, гдето в чл. 20 на окончателния проект се говори за герба и държавния печат, следното: „Глава III и IV, членове 17–22 комисията приема както си са в проектът“. Така въпросът се отминава и този път (вж. 32, с. 10).

Но нека прочетем протоколите на заседанията на 22 и 26 март 1879 г., по-право – техните скици (вж. 32, с. 190 и 225, и 17, с. 117–118, и 148), точно в онзи вид, в който са запазени. Курсивът в оригинала е предаден тук с разреден шрифт.

Протокол на заседанието на 22 март

Прочете се глава IV и чл. 20-и, който гласи:

„Български държавен белег е златен коронован лев на тъмно-червен щит. Над щита княжеска корона“.

Г. Подпредседателя мисли за добре да се замести думата „белег“ с „герб“.

Г. Цанков припомни, че грижата за променението на думите си остава на бюрото.

Високопреосвещенейшият Милетий предложи бюрото да изработи един модел за герб.

Г. Подпредседателя отговори, че бюрото и без това има много работа.

Г. Михайловский забележи, че са изпуснати, националните бои (к. м.).

Г. Стоилов предложи да се помолят нашите историци и археолози да ни дадат пояснения върху тоя предмет.

Г. Подпредседател отговори че триколора е нов и няма за нас историческо значение, той е въведен за пръв път в Франция в време на първата революция.

Г. Кир. Цанков предлага да се състави една комисия, в която да вземе участие и *г. Дринов* и да ни разясни въпроса за националните краски.

Г. Каравелов казва, че гиралдическата боя не е тъмно червена, но зелена.

Г. Славейков забележи, че в *едни стихове*, печатани в *Виена се говори за алена краска* (Навярно се е имало пред вид четиристишието в „Стематография“ на Жифаровича от 1741 г., с. 1–17, б. м.).

Г. Подпредседател като *попита Народното Събрание да ли приема да бъде народното знаме трикуларно, от цветовете: бял, зелен и червен.*

Това предложение, т.е. бълг. народно знаме е трицветно и се съставя от бял цвят, зелен и червен, разположени хоризонтално, са прие по вишегласие и са реши по същият начин да мине това решение в Конституцията.

Г. Михайловски прибавя, че *цветовете трябва да бъдат хоризонтални*“.

От протокола на заседанието на 26 март се вижда, че след като се чете протокола за заседанието от 22 с.м., върху него се правят следните бележки, засягащи знамето и герба:

„*Кирик К. Цанков* направи бележка върху казаното от него за народното знаме. Той не бил предлагал да се състави комисия за изучаването на народния триколар, но е искал вещи люди като г. Дринов.

Г. Славейков [заявил, че] като предлагал мнението си, че златният български лев трябва да е на тъмно червено поле, основах се на стар български стих: „светлий лев на черном поле“ (с. 148), което е пропуснато в протокола“.

Ето как се появи чл. 23 от Конституцията, който гласи: „*Българското народно знаме е трицветно и се състои от бял, зелен и червен цвят, поставени хоризонтално*“.

Разбор на протоколите и на заседанието. От внимателното прочитане на горните точни извадки от протоколите се вижда, че те са съвсем непълни, значително безграмотни, дори до там, че има незавършени изречения. От тези протоколи не се виждат и много от съществените мисли, изказани от ораторите, нито е схванато и изразено главното чрез онова, което е записано. Остава да се гадае и да се направят някои малки бележки по казаното от някои оратори, с голям риск да се направи някоя грешка.

Ясно е, че едва на 22 март Никола Михайловски (брат на Илариона Макариополски и баща на Стояна Михайловски, вж. 11, 16 и 52) повдига въпрос за народното знаме; естествено е да си зададем въпроса: как става това, сиреч дали то е резултат на моментно хрумване или предварително обмислено действие; самолично ли е работил Михайловски или е бил изразител на мнение, оформено в някоя група?

Да изследваме хрумването. То можеше да бъде резултат на някакво моментно впечатление, напр., от вида на знамена, украсяващи залата. По асоциация на идеите, Михайловски се сетил, че като се говори за герба, нищо не се казва за знамето. Хрумването можеше да има за повод и нещо четено по този въпрос, по-рано или покъсно, особено в някоя конституция. Известно е, че Михайловски владееше няколко езика и не е чудно да е имал под ръка някои чужди конституции, а главно сръбските и особено онази от 1835 г., гдето се говори за народни бои.

Единственият днес жив тогавашен народен представител, старият български учител и публицист Димитър Маринов, ме увери, че през всичкото време на заседанията залата е била украсена с руски и български знамена. Това прочее трябва да се сметне за факт, защото е и съвсем логично за обстановката, но все пак не може да се твърди, че Михайловски е взел повод именно от тези знамена, за да повдигне въпроса.

Да проследим, дали въпросът за знамето не е бил проучван предварително в съвещанието на някои от групите в Учредителното събрание. Знае се, че такива предварителни съвещания е имало, но само в групата либерали (П. Каравелов, Драган Цанков, П. Р. Славейков). Симеон Радев (вж. 33, т. 1, с. 72–73) пише за това, въз основа на устния разказ на д-р Моллова, че всяка вечер у П. Каравелова е имало събрание на либерално настроените депутати, за да определят поведението си за следния ден в Събранието. Главно разучвали белгийската Конституция и нейни коментари и се определяло становището, което трябва да поддържат онези, които ще вземат думата. Каравелов развивал тезата, която ще се поддържа. Неговите възгледи се възприемали всякога. Не можал да установя, дали въпросите за знамето и герба са били разисквани в съвещание на либералите, но от следващото може да се заключи, че такова разискване не е имало. Установено е, при това, че Михайловски не е принадлежал към тази група, бидейки консерватор в своите схващания.

От това може да се заключи, с доста голяма вероятност, че Михайловски е подигнал въпроса сам, без да го е обмислял много основно предварително, нито се е споразумявал с някого.

По-особно, при разискванията в заседанието на пленума вземат участие: Ник. Михайловски, който подига въпроса за националните бои, без да е съвсем ясно от протокола дали думите му не се отнасят към герба, за който се говори в момента или – за знамето, за което почва да се говори веднага. Но щом Михайловски казва „изпуснати *националните бои*“, логично е да се допусне, че такива ще са съществували, вече установени, в неговото (а по-право на всички) съзнание и че тези бои не са измисляни в заседанието на Учредителното събрание.

Изненадан от въпроса на клонещия към консерваторите Михайловски и верен на своя отричащ дух, П. Каравелов веднага отхвърля историческото значение на трицветта за нас, понеже бил рожба на французката революция, като че тя не бе повлияла върху нашето възраждане. По-важно е обаче друго: Михайловски говори за *народни бои*, Стоилов *предлага* компетентните да дадат *пояснения*, а Каравелов се обявява против *трицветта*. Правилно е да се заключи, че преди да говори Каравелов, някой народен представител е предложил народното знаме да бъде трицветно. И това е, което дава повод на Каравелова да се изкаже против. Но кой е този народен представител, какъв трицвет е предложил и как се е мотивирал – едва ли ще може да се установи.

По-нататъшната реплика между Каравелова и Славейкова върху това: кой е българският хералдичен цвят – зеления или червения, показва ясно, че въпросът за

знамето не е бил разглеждан на предварително съвещание у Каравелова, иначе би имало едно определено становище – ясно за двамата водачи. Отричащ историческа основа на трицвета за нас, Каравелов (това не се вижда поне) не е предложил друго знаме. Какъв смисъл е имало тогава възражението на Каравелова? Остава да се предполага, че той е пожелал да запази безпристрастно поведение, като председателстващ, и от уважение към К. Стоилова е целил да го подкрепи косвено, понеже той предложил, щото историците и археолозите предварително да дадат пояснения „върх този предмет“. Друг извод от възражението на Каравелова срещу трицвета е, че щом той говори за трицвет, ако това не значи, че вече някой формално е бил предложил такъв, сам Каравелов ще е имал предвид фактически установения, без да е имало нужда да се предлага от някого. Това обаче е малко вероятно.

В тази проява на Каравелова може да се прозре продължение на неговото странение (и отричане дори) от делото на българските революционери от предосвободителната епоха. Той все ще е знаел, че трицветното знаме е тяхно дело, което е желал да омаловажи, като несериозно обосновано.

К. Стоилов, споменах, поискал да се изкажат сведущи историци, а Кириак Цанков (той бе взел участие в поръчване знамена чрез Аксакова – вж. 9, с. 4) посочил Мар. Дринов да участва в предлаганата комисия, за да разясни въпроса за народните цветове.

Навярно в този момент почва разискване и по отделните цветове и затова П. Каравелов възразява някому, че хералдичния ни цвят не е червеният, а зеленият; дядо Славейков пък поддържа аления цвят. Дали Мар. Дринов се е намесил в тези разисквания не се вижда.

И без да се разбере, какво става по-натък в заседанието, председателстващият предлага на Събранието да приеме или не текста на чл. 23 такъв, какъвто е и днес. Тъмно остава за нас: това предложение на бюрото ли е, на някоя група или на отделен народен представител? В всеки случай, предложението е изхождало от място и е направено тъй, че председателстващият е бил длъжен да го подложи на гласуване. И понеже е било прието единодушно, то показва, че народните представители или не са отдавали значение на въпроса и механически са гласували, или са били подготвени предварително, чрез съвещание или лека агитация, подсилена с самото съществуване вече на знамето.

Към края Михайловски прави едно важно предложение в връзка с знамето, а именно – да се прибави в чл. 23, че цветовете на знамето са разположени хоризонтално.

От тази подробност, от съществено естество, може да се заключи, че Михайловски, преди да направи предложението си за „националните бои“, все трябва да е работил върху въпроса за нашето бъдеще знаме, поне с разглеждане на разните държавни знамена в някой енциклопедически словарь; без това той не би обръщал внимание на подробностите и не би искал да се впишат в самата Конституция.

Мъчно е обаче да се отгатне: дали като се е стремил да се избегне всяко наподобяване на чужди знамена, Михайловски не е желал едновременно да се запази, чрез хоризонталното разположение на цветовете, общославянският начин на подреждане и, особено, една близост с руското знаме. Защото, наистина, знаме – бяло-зелено-червено – с вертикални полоси няма, а от унгарското и италианското сме доста далеч, както с белия цвят по средата, тъй и с герба върху него – както е у тях.

Но и тук не е изключена възможността Михайловски да се е възрял в знамената по стените, да е видял разположението на цветовете на руското и българското знаме и тогава да е изказал въпросното пожелание – да се отбележи, че цветовете в народното ни знаме са подредени хоризонтално.

В заседанието на 26 март дядо Славейков се връща да обясни нещо за червения цвят и се разбира, че той е говорил за герба, но дали в репликите с Каравелова не се е говорило, същевременно, и за знамето, тъй като става дума за хералдични български цветове, не е ясно. Мисля, че тези въпроси не са били разграничени и ако разискванията са оказали някакво влияние, то се отнася и до герба и до знамето.

За да се завърши с изясняване на фактическата и формална обстановка на заседанието на 22 март, като се има за главна основа протоколът, остава да се обърне внимание, какво предвиждаше правилникът за вътрешния ред в Учредителното събрание, доколкото това се отнася до председателя, и предложенията, които се правят.

Според п. 21: „Устните предложения, ако се подкрепят от пет представители, могат да се разгледат веднага или да се пратят в комисия“; а според п. 27: „Председателят може да взема участие в разискванията, но в такъв случай напуска председателското място докато трае разглеждането на даден въпрос“.

От същия правилник се вижда, че най-напред е трябвало да се подлага на гласуване мнението на комисията, ако по даден въпрос такава се е произнасяла.

Какво наблюдаваме в случая, проучвайки правилника, протокола и доклада на комисията.

1. Въпросът за знамето не е занимавал комисията, следователно, предложение от нея не е имало, а направеното от Н. Михайловски ще да е било подкрепено от нужното число народни представители и затова то е било разгледано веднага, по начало.

2. Подпредседателят Каравелов и народният представител Каравелов не са разграничени ясно. В късия протокол се чете: а. „Председателят Каравелов“, б. „подпредседателят“ и в. „Каравелов“. По този начин остава затъмнено: кога Каравелов говори и предлага като председателстващ заседанието и кога – като народен представител. Вижда се, че Каравелов взема участие в разискванията от председателското място, което е противно на правилника. Понякога „подпредседателят“ и „Каравелов“ тъй се редят, като че са разни лица и едва ли не си противоречат.

3. Мъчно е да се каже напълно уверено: кой прави предложението, какво да бъде българското знаме – подпредседателят Каравелов, в качеството му на председателстващ и ръководител на заседанието, или нар. представител Каравелов. Това,

от формално гледище, не е безинтересно, тъй като би ни уяснило, дали бюрото не е имало свое предложение (макар правилникът да не предвижда това) или е приело едно частно такова и чие именно.

4. Остава да направим едно заключение, като се имат пред вид правилникът за вътрешния ред на Учр. събрание и парламентарната практика: председателстващият П. Каравелов е направил предложение за текста на чл. 23 според един проект или на бюрото, формулиран през време на заседанието, или – на някой народен представител. Такъв представител не проличава. Най-вероятното е, че през времетраенето на разискванията са били разменени мисли между членовете на самото бюро и някои поведущия народни представители, а текстът е бил формулиран и предложен от председателстващия, а не от народния представител Каравелов.

Да направим къса характеристика на заседанието в тази част, която засега разглеждаме на знамето.

Заседанието е нервно, като пред буря – от предварителните въпроси и очертаваните се групи и различия. Разискванията са много къси, въпросът е непроучен и непознат исторически никому; работата е свършена с една неподходяща лекота.

Всичко това има своите причини, върху някои от тях ще се спра. Предварително ще хвърля поглед върху състава на Учредителното събрание, състоещо се от 231 народни представители, от които 13 турци, 3 гърци, 1 влах и 1 евреин. Останалите 217 бяха българи, между които едва ли имаше единици, които да не бяха запознати с освободителното движение, а около десетина бяха поборници и революционери от 1862–1877 г.

Проф. Грим (вж. 10, с. 133) основателно мисли, че за да се напише точна история на Учредителното събрание, тъй важен момент в нашия политически живот, трябва да се състави предварително сборник от материали, съдържащи биографиите на всички народни представители, за да може да се проследи тяхното минало до 1879 г. и по-после.

Без такава подготвителна работа фактическото осветление на дейността на това Учредително събрание ще бъде невъзможно.

В дадения случай това би ни ползувало доста и само за идея споменавам народни представители, взели непосредствено участие в революционни борби и в войни: епископ Климент, Григорий Начевич, Ив. Хр. Касабов, Дим. Пъшков, Кир. Цанков, Ив. Кършовски, д-р Юрданов, Цеко Петков и др..

Д. Маринов в „Спомените ми от Учредителното събрание“ (вж. 25) погрешно смята, може би, че само дядо Цеко от народните представители е бил от категорията на ръководителите на възстанията – от „революционно политическата“ партия. Не е основателно да причислим всички гореизброени към „черковно-училищната“ партия, тъй като те бяха революционери, ако и не с оръжие в ръка, а някои бяха и такива: Климент, Касабов, Кършовски – още в 1862 г.

В събранието, съставено така от будни българи, на които бе известна цялата предосвободителна епоха с нейните подробности, се е знаело нещо и за българските знамена в чети, възстания и войни. Повечето от тях бяха виждали и чужди знамена – сръбски, румънски и, главно, руски. Но най-важно бе, че те знаеха, какво българският народ, вече две години, от началото на войната, се бе приобшил напълно и бе възлюбил едно знаме – бяло, зелено и червено, което се развяваше вече свободно по села и градове от цялата страна. Това знаме радваше българската души и поради чувства на признателност към освободителката ни Русия, на чието знаме нашето бе тъй подобно.

В това виждам една от причините за късото разискване по знамето. Нека се спрем и на друга. Тя се крие в желанието на организиращите се вече либерали да избягват да решават по процедурата, застъпвана от консерваторите, които и в случая настояваха да не се бърза, като въпросът се проучи предварително с помощта на компетентни. Но това не се прие, за да остане още един тъгъл от нашата история в мрак.

Третата причина е свързана изобщо с голямото доверие, което се дължеше и се желаеше да се засвидетелствува към съставителите на проекта на конституцията и ония, които го бяха одобрили (вж. 6, с. 322).

По отношение на липсата на компетентност по въпроса за знамето (и герба) е достатъчно да се напомним, че само Мар. Дринов, Рачо Каролев и Михайловски бяха историци; но Каролев не се обажда, а Дринов и до 1899 г. още не беше на ясно по тези въпроси. И няма нищо чудно, тъй като въпросите за знамето и герба са по-особени и тяхното познаване влиза повече в областта на хералдиката, отколкото на историята. Тази липса на компетентност, също така, е една от причините за късите разисквания.

Твърдението (вж. 37), че Учредителното събрание е знаело, че в Дебърско се било пазило непрекъснато (сиреч от II българско царство) българското лъвово знаме и за това то установило днешния герб и знаме, не се подкрепя с нещо сериозно. Преди всичко, в Учредителното събрание няма нито един дебърчанин, а самият автор в споменатото от него съчинение (вж. 26, с. 26–27), не ни съобщават нито един документ или какво и да е по-сериозно доказателство, за да подкрепят своето твърдение – доказателства, каквито би следвало да се знаят и от представителите на Учр. събрание.

За късотата на разискванията имаше влияние и едно несериозно отношение към работата. Причината за това бе загатната – голяма част от народните представители бяха решили да си отиват (някои си отишли, въпреки всичко) по домовете за Великден. След пропадане на тяхното предложение, те по един или други начин, ако не всички, навярно повечето, са саботирали заседанията, било с напускане, отсъствие или не проявяване интерес към разискванията. Естествено, поради това, числото на вземащите думата е намаляло.

С това всички разговори по нашето знаме се приключват. Учредителното събрание не обърна внимание, че се наруши традицията на революционните ни знамена,

като премахна от неговия плат изображението на лъва. Ако надписите бяха вече излишни, гербът можеше да остане, тъй както го виждаме на ред знамена и досега. За да оправдаем учредителите, можем да кажем, че гербът се е сметнал ненужен, тъй както това е в много други знамена. А най-вярното е, че върху това не се е мислило, толкова повече, че въпросът за герба бе установен само един момент по-рано.

В изхвърлянето на лъва може да се подозре желание да се наподоби и в това отношение руското знаме. Но доказателства няма.

Явно е, че опозицията, по начало, и несериозното отнасяне към въпросите от такова важно естество са били пакостни. Ако бяха чути мненията на митр. Милетия, Кир. Цанкова и К. Стоилова, днес нямаше да сме в тази мъгла по въпроса: как и защо народното знаме, и днешния му вид, се явява в чл. 23 от конституцията.

Странични сведения и предположения по заседанието от 22 март 1879 год. За да се допълни картината по установяване на народното знаме чрез чл. 23 от Конституцията, поради оскъдността на данните, ще се спра на някои автори, съвременници, или лица били в допир с такива, които са засягали интересувания ни въпрос.

1. На въпроса за приемане в съставните цветове на нашето знаме на зеления цвят Марин Дринов, в споменатото вече писмо до Н. Радева, пише: „В сегашний български трикольор *зелений* цвят влезе: едно, защото често се споменува в хайдушките песни; друго, като спомен за зелените опълченски калпаци, които особено са наплашили турците на Шипка и по другите места, спротив разказванието на някои ранени там турци; трето, защото някои от българските възстанически чети са имали зелен байрак“.

Дринов не пише нищо нито за съчетанието на цветовете, нито за белия цвят, а за червения дава следния мотив: „До колкото може да се съди по някои стари български миниатюри, каквито са Ватиканските, последното българско царство е имало червен флаг и препорец“.

Въпросът се отнася до Манасиевия ръкопис, издаден отдавна на български (вж. 46, с. 91; 47, с. 51–54; 48, с. 23).

Това, все пак, е историческо основание за усвояване на червения цвят от нас. Понеже търсим да обосновем нашето предпочитане и към този цвят, добре е да се спрем за малко върху посочения източник от Дринова.

За случая ни интересуват миниатюрите, които засягат българската история – най-голямата група, на брой 19. Проф. Филов, след като е проучил всички трудове, разглеждащи миниатюрите от всяка страна, изказва няколко съществени мисли, които са от особено значение тук. Накъсо, той казва, че рисувачите са българи, представители на тогавашното официално наше изкуство. Те са работили по подражание и с ограничени изразни средства; рисувачите имат допир само с българската история и действителност. Ето защо всички народи и войски са представени еднакво, – като българските. Докато рисунките нямат историческо значение по отношение на бита и войските на другите народи, те имат национален колорит за българските, понеже са рисувани на самото място.

По отношение на знамената се вижда, че те са в значително число, в сравнение с войските, и всички са червени. Би трябвало да се заключи, при липса на противни доказателства, че поне за българските знамена ще е вярно, че са били червени. Трябва да повторя обаче, че в онази епоха знамето, изобщо, не беше символ, а знак – от тук и многобройността на знамената.

В всеки случай приемането на червения цвят за нас исторически се оправдава до голяма степен.

Според мен, Дринов в 1899 г. нагажда, сигурно неволно, своите мисли според съществуващото положение или пък съвсем не е знаел, че знамето ни бе съчетано от трит цвята, далеч преди Учредителното събрание.

2. Двама просветени българи – д-р Хитров от В.-Търново и Д. Д. Енчев от София, непознати помежду си, при най-различна обстановка и време ми съобщиха, почти с еднакви думи, следния факт, засягащ разглеждането на трицвета в Учредителното народно събрание, узнат от разкази или от литературата – не можеха да си спомнят подробностите.

Когато се е разисквал въпросът за народното знаме, някой народен представител казал: „Да бъде от тези цветове, каквито има по звънеца на председателя“. По този звънец имало емайлирана украса или камъни от син, зелен и червен цвят.

Това сведение, нелишено от основание като факт, дава повод да се предполага по-сигурно, че по трицвета е имало някакви разисквания, въпреки предварителното му установяване на дело. В това сведение е запазен и споменът за едно лекомислие, как един народен избраник е бил готов да разреши такъв важен въпрос съобразно първото, случайно видено, цветно съчетание, нямашо никаква връзка с историята, хералдиката и традициите на народа ни.

3. Илия Д. Вълчев от Етрополе, дълги години народен представител и софийски адвокат, бе поборник и революционер до Освобождението. Непосредствено преди руско-турската война той бе български учител в гр. Браила и годеник на Стиляна Ив. Параскевова, която, под ръководството на баща си, уши първото знаме за българското опълчение, имаще днешното разположение на цветовете. Същият Илия Вълчев по време на Учредителното събрание е бил в В.-Търново. Всякога либерал, деен, подвижен, убедителен и решителен, възможно е, той, макар и не народен представител, ловко да е развивал някаква агитация, преди или в заседанието на Учредителното събрание, за да убеди бюрата и народните представители да гласуват за такова знаме, каквото бе ушила неговата годеница.

В всеки случай, дейността на Ил. Вълчева, както и на всички споменати и не в протоколите, участници по узаконяването на днешния трицвет, остава доста неуяснена.

4. Налага се да се спра и на въпроса за участието на руския посланик в Цариград след Освободителната война, княз Андрей Борисович Лобанов-Ростовски (вж. 10, с. 20; 60, ст. XVII а, с. 883) в установяването на герба и знамето. Не ми е известно нищо писано; проф. Баламезов ми е обръщал внимание на това сведение, дошло и до

него по разказ. Знае се, че кн. Лобанов е бил много културен човек, занимавал се е с исторически проучвания и е имал богати музейни сбирки. При това положение, мисля, че ако кн. Лобанов е давал указания (в известно отношение княз Дондуков му е бил подчинен), те навярно са се отнасяли до герба, а не до знамето, защото за такова не се е мислило и предвиждало в проектите на Конституцията ни. Разбира се, че въпросът заслужава изследване, но не вярвам в успех, защото архивите на руското императорско комисарство в България и на руското посолство в Цариград не са у нас, а не е известно и дали са запазени.

Чл. 23 от Конституцията в печата и книжнината. Членът от нашата Конституция, уреждащ материята за знамето, не е изменен от първото им установяване; той не е спирал достатъчно вниманието на никого. Докато историята на нашия трицвет си остава съвсем тъмна, от една страна, от друга – всеки пък разполага с знамето почти безотговорно. Няма да се спирам на този въпрос тук (вж. 44), но ще отбележа, че чл. 23 трябва да привлече вниманието на нашите историци и юристи, защото има какво да се каже още за уясняване на неговата история и на въпросите, свързани с употребата на знамето, неговата охрана и т.н.

В моята задача тук влиза само допълнителното изясняване дейността на Учредителното събрание, в връзка с въпроса за знамето, чрез разглеждане изнесено в печата и книжнината – всичко от шест автори (четиримата българи), общо 5–6 страници.

Да хвърлим поглед върху тази оскъдна литература.

1. Симеон Радев (вж. 33, т. I, с. 319–320) пише: „Към държавния герб, определен още в руския проект, събранието прибави и трицветното национално знаме, считано от Френската революция насам, като символ на суверенната народна власт“.

Трябва да се съжالياва, че авторът не е посветил повече внимание на въпроса за знамето, в който случай той щеше да събере ценни сведения от живи тогава строители на Конституцията.

2. Руският професор Е. Грим (вж. 10, с. 319–320), като говори за незначителните, но с симптоматично важно значение изменения, внесени от Учредителното народно събрание в проекта за Конституцията, казва:

„Много по-малко значение имаше решението на събранието за включване в Конституцията на член, който говори за формата и цветовете на българското знаме, но и в него (решение, б. м.) определено се изрази желанието на събранието да подчертае с всички възможни средства стремлението на българския народ към пълна и безусловна независимост. Трицветът, в съзнанието на събранието, имаше несъмнено този смисъл, – защото подчертаваше не само обособеността на княжеството от Отоманската империя, но и общата освободителна тенденция на цялата Конституция“.

А под линия се отбелязва: „Любопитно е, че П. Каравелов е възразил против трицвета – впрочем без да предлага никакво друго знаме, – на това основание, че трицветът е ново историческо явление, възникнало само в време на първата фран-

цюзка революция. В време на февруарската революция през 1848 г., както е известно, е имало стремеж да се замени трицвета с червено знаме“.

Ясно е, че Грим използва правилно казаното за трицвета от Каравелова, като емблема на пълна свободи, сувереност и т.н. – идеи, оформени от френската революция, но дали Събранието е мислило тъй, както твърди Грим, няма доказателства, освен самото решение.

3. Професор д-р Л. Владикин (вж. 5, с. 144) казва: „Проектът бе пропуснат да установи народното знаме. Каравелов предложи „цветовете бял, зелен и червен“ и то поставени „хоризонтално“.

По това трябва да забележа, че от протоколите на заседанията на 22 и 26 март 1879 г. на Учредителното събрание, както и от познатата ми книжнина, не виждам потвърждение на думите на проф. Владикина, че именно Каравелов, а не председателстващият, от името на бюрото или група народни представители, е предложил, какво да бъде знамето. Това не е изключено, но не се вижда ясно от никъде. Този въпрос може да се сметне за много формален, а изследвачът – много педантичен. Но когато се търси да се установи точно и подробно разволя на един въпрос, фазите и най-малките подробности имат съществено значение. За историята, при това положение, по-правилно щеше да бъде въпросът, кой е предложил, какво да бъде българското знаме, дали бюрото на Учредителното събрание или група народни представители чрез председателстващия П. Каравелов, или последният си е позволил лично да направи това предложение, като народен представител, – да се остави открит. Може би, тъкмо за това, някога ще се съберат нови данни или пък съществуващите, но неизвестни мен, ще бъдат изнесени.

Но ако проф. Владикин, по този въпрос, е направил едно прибързано заключение и с това е приключил въпроса, без да са на лице необходимите условия, той положително греши, че Каравелов е предложил цветовете да бъдат хоризонтални. От протокола от 22 март е ясно, че Михайловски предлага това, а не Каравелов.

4. Не може да се приеме за основано мнението на Ив. Ст. Визирев (вж. 7, с. 30) по отношение на цветовете, но ще го цитирам за пълнота:

„Учредителното народно събрание е приело и узаконило да бъде такова българското народно знаме пак въз основа на исторически данни, според които се заключава, че такова също е било народното знаме на старите българи.

Червеният цвят означава борбите с проливане кръв за спечелване свободата на България и осигуряване честития и радостен живот на народа, изразен (животът) в зеления цвят, над него – пролетта на нашето политическо възраждане и економическо напредване. Белият цвят означава светлата и чиста свобода – нашия идеал, осъществяването ни в всяко отношение“.

Проучвайки протоколите на Учредителното събрание, там нищо не ни показва някой да е мислил за подобни неща. Нещо повече – няма данни, че старите българи са имали знаме, като държавен символ, а не като знак, още повече – установено по цветовете и пр.

5. Ник. Евг. Василев, руски преводач и тълкувач на „Балканский полуостров“ от Емил де Лавеле, изглежда, запознат и с нашите работи. Той е написал статия (вж. 6, с. 322) въз основа на протоколите на Учредителното събрание, свои лични бележки и тогавашни вестници. По членовете на Конституцията в гл. IV, един от които е този за знамето, той пише следното: „По повод на цялата тази глава, в събранието възникна, тъй да се каже, общ разговор, от който излизаше, че на никого от членовете не е известно, в действителност и основателно, нито герба, нито знамето, съществували по-рано у българите; а Славейков, в края на краищата, се изразил така: „Тези, които ни предлагат този герб, са имали повече възможност, отколкото нас, да се справят с историята и затова да приемем, както ни се предлага“. При гласуването пък на цветовете за българското народно знаме, зеленият цвят бил избран като цвят, уважаван от турците. Депутатите турци били твърде доволни от този избор“.

От това излиза, че не са неотбелязани в протокола думи на Славейкова, каквито той е могъл да каже преди да се гласува. Но към съобщението за избиране на зеления цвят, за да се угоди на турското население, трябва да се отнесем с пълно отрицание, защото зеленият цвят се наложи по съвсем други съображения, споменати на друго място. Случайното съвпадение на любимите турски цветове, зелен и червен, с българско знаме, е независимо от всякакво желание да се угажда на довчерашните поробители. В случая авторът измисля, без да си дава сметка за действителността.

6. Не е без значение да се отбележи, че от излизалите по време на заседанията на Учредителното събрание български вестници, на въпроса само в „Марица“ (от 10 април 1879 г.) се спира с следните думи: „На чл. 20 се прибави националното знаме да бъде: бяло, зелено и червено“. Вестникът е имал особен дописник в Търново, А. М. Ташикманов; дописката му носи дата 22 март – от същия ден, в който се е разгледал, въпросът (в 45).

Днешното българско знаме получи своето юридическо основание, своето окончателно установление, чрез решението на Учредителното народно събрание, което само оформи едно съществуващо положение – утвърди последния образец на народното знаме чрез вмъкването на чл. 23 в Конституцията.

От появата на поменатите български трицветни знамена в най-различни времена и места може да се заключи, че трицветното знаме (без оглед на цветовете и съчетанието им) между 1862 и 1876 г. беше посетилото съзнание на доста българи по двете страни на Дунава и Стара планина. Въпреки разнообразието в съчетанието на цветовете, чувствава се влиянието на Раковски, вижда се, че Българският централен революционен комитет не се в заемал да популяризира една комбинация, макар, според Ценовича, по въпроса се е мислило и се е работило знаме.

На италианеца Сако дължим първата картина с българско трицветно знаме (1868). На Ангелаки Савич дължим първото отбелязване в печата (още в 1871 г.), че днешните три цвята образуват българското народно знаме (вж. 35 и 36, с. 13).

На Бранислава Велешки дължим запазването на вещественно доказателство за вниманието на Раковски към нашите трицвета, отразени ясно в формата на първата легия от 1862 г.

На Филип Тотя дължим запазването на едно трицветно знаме – направено по образеца на Раковски. Автентичността на това знаме е спорна, но все пак има доказателствена сила.

На Д. Ценович дължим запазването спомена за знамето на Раковски и подчертано отношение като към българско държавно знаме.

На Ямболеца Иван Параскевов, живеещ в Браила през 1876/77 г., дължим днешния строеж на цветовете. Несвързан с определен и широко известен образец българско знаме и голям почитател на Русия, тъкмо поради това той нагласи цветовете на нашето знаме тъй както са днес. В конструктивната си действителност Параскевов е бил въодушевяван и от наивното, но трогателно желание – да изрази обожанието си към своята родина, като постави белия цвят най-горе, защото „бяло“ и „България“ почват с буквата „б“. Това му е допадало толкова повече, че и руското знаме бе построено тъкмо в този ред. С това той, като българин и русофил, бе напълно доволен.

Неуяснено остава: защо в проектите на Конституцията не е имало член за народното знаме.

Никола Михайловски има заслугата, че повдигна въпроса в Учредителното събрание за народното знаме, но от кого и как се оформява предложението за съдържанието на чл. 23 от Конституцията, това е също неуяснено.

Също неизвестно е и едно автентично тълкуване върху съчетанието на цветовете, било от Раковски, от Българския централен революционен комитет, било от Ив. Параскевов, или от Учредителното събрание. Най-вероятно е, че имаме подражание на сръбското от 1862 г. и на руското от 1879 г. знаме, без тълкуване на цветовете и строежа.

Изпускането на лъва от знамето е една грешка спрямо традициите на революционните борби и знамена. Това става, навярно, в бързината и следствие на лекостта, проявени при разглеждането на въпроса в Учредителното събрание.

Така идваме до фактическото установяване на днешното знаме между края на 1876 г. и началото на 1879 г., когато пък Учредителното събрание го санкционира. Но, в края на краищата, въпросите: 1. кой и защо предложи днешния трицвет в Учредителното събрание, 2. какво значение се е отдавало на всеки цвят, 3. какво значение се е отдавало на строежа, 4. свързани ли са цветовете с евентуално съществуващи знамена в старите български царства, 5. свързани ли са те с спомена за Раковски или признателността към Русия и т.н., тези въпроси остават все пак открити; по тях изрични указания в архивите и литературата няма, а дейците отминаха.

Може би остава още нещо неоткрито в липсващите у нас вестници и архиви, главно руски, до април 1879 год. Тяхното изследване е задача на бъдещето, без да се очаква обаче нещо съществено.

Както много други страни, и България, изглежда, не ще има пълна история на своето знаме.

Източници. 1. Влад. Абданк-Коссовиќ – Россіскій національній флаг, в. Русскій инвалид от 4.4.1931; 2. П. Аврамов – Спомени, в. Янтра, 7.3.38; 3. Д. Г. Анучин – Княз Черказскій и гражд. управление Болгаріи в 1877/78, сп. Русская старина, 1895 г.; 4. П. Берковски – Из въспоминанията ми, Лом, 1894 г.; 5. Проф. д-р Л. Владикин – История на Търновската конституция, София, 1936 г.; 6. Н. Е. Василев – Русскій проект Органическаго устава государственнаго устройства Болгарскаго княжества и его дальнейшія измененія, сп. Юридическій вестник, 1887 г., кн. 6 и 7, с. 315–380; 7. Ив. Ст. Визирев – Нашата Конституция, Пловдив, 1904 г.; 8. В. – Руски дипломати и генерали против войната за освобождението на България, в. Отечество от 23.4.1938; 9. Н. Геров – Из архива на –, т. I, София, 1911; 10. Проф. Е. Грим – История и идейніа основы проекта Органическаго устава, внесеннаго в Терновское учредителное собраніе, Годишник на Соф. унив., юрид. фак., г. XVII, София, 1922; 11. Г. и Ив. Данчев – Българска енциклопедия, София, 1936; 12. Darest – Les constitutions modernes, т. II, 1883; 13. Г. Димитров – Княжество България в историческо, географическо и етнографическо отношение, ч. II, Пловдив, 1896; 14. Г. Димитров – Страданията на българите и освобождението на България през 1877/78 г., София, 1899; 15. Мих. Димитров – Комитета на старите – „Добродетелната дружина“ – България 1000 години, София, 1931; 16. М. Дичев – Градиво за историята на гр. Елена, Еленски сборник, София, 1931; 17. Дневниците на първото Учредително нар. събрание в Търново по изработване на Българската конституция, второ стереотипно издание, София, 1890; 18. С. Добров – Южное славянство, Спб., 1879; 19. Ив. С. Иванов – Сборник статей о некоторых высшающихся событіях в современной жизни болгар, II изд., Кишинев, 1900; 20. Сл. Јованович – Уставно право кралевине С. Х. С, Београд, 1924; 21. Д-р К. Иречек – Български дневник, т. II, София, 1932; 22. С. И. Кисов – Българското опълчение в Освободителната война 1877/78 г., София, 1902; 23. С. Краев – Възстанията на българите за освобождение от турското иго (1396–1877), София, 1904; 24. В с. Крестовскій – Двадцать месяцев в действующей арміи (1877–1878 г.), Спб., 1879; 25. Хр. Македонски – Записки, София, 1896; 26. Дим. Маринов – Спомените ми от Учредителното събрание, сп. Гражданин, г. I, 1904, с. 382–388; 27. Методій (митр. Кусевич) – Македония в своите жители само сърби няма, II изд., София, 1913; 28. П. Милоков – Българската конституция, София, 1904; 29. Ж. Митрич – Српска државна застава у обновљеној Србији, в. Политика, 1–4 май, 1937; 30. А. Милованович – Устави и уставност у Србији от 1807, 1835 и 1903, Београд, 1903; 31. Муратов – Документи за дейността на русите по уреждане на гражд. управление на България от 1877/79 г., София, 1905; 32. Протоколите на Учредителното българско народно събрание в Търново – София – Русе – Пловдив, 1879; 33. Сим. Радев – Строителите на съвременна България, т. I, София, 1910; 34. Е. Г. Ринкевич – Записки за блг. опълчение, сп. Военен жур-

нал, кн. 5, София, 1905; 35. *Ан. Савич* – Българските възстаници на 1868 г., в. Дума, Браила, бр. 3 от 8.7, 1871 г.; 36. *A. Savitch – Insurgenti bulgari della 1868 sub commandi Nagi Dimitri si Stefan Caragea, Braila, 1871*; 37. *Ст. Стаматов* – Трицветът на бълг. знаме, в. Мир, София, от 23.4.1938; 38. *Ив. Стойчев* – Непозната заслуга на Раковски, в. Зора, София, от 20.3. [19]37; 39. *Ив. Стойчев* – Въпросът за знамената при посрещането на русите в гр. В.-Търново, в. Велико-Търново от 25.3.1938; 40. *Ив. Стойчев* – Създаване бълг. знаме, в. Тракиец, Ямбол, от 5.12. и 19.12.1937 г.; 41. *Ив. Стойчев* – Народният трицвет (опит за изучаване неговата история), в. Народна отбрана, София, април – май, 1938; 42. *Ив. Стойчев* – Един необходим закон-наредба, в. Родина, София, 15.12.1936–12.1.1937 г.; 43. *Ф. Стоянов (Симидов)* – Прочутият Филип Тотю войвода, Русе, 1900; 44. *Д. Т. Страшимиров* – Васил Левски, г. I, Извори, София, 1929; 45. *А. М. Ташикманов* – Дописки на в. Марица, Пловдив, 1879; 46. *Д-р Б. Филов* – Старобългарската живопис през XIII и XIV в., Бълг. ист. библ., София, 1930; 47. *Д-р Б. Филов* – Старобългарското изкуство, София, 1924; 48. *Д-р Б. Филов* – Миниатюрите на Манасиевата хроника в Ватиканската библиотека, София, 1927; 49. *К. Фортунув* – Жената, която уши първия бълг. трицвет, в. Днес, София, от 17.12.1937; 50. *С. Христофоров* – Спомени от Свищов за импер. Александър II, в. Мир, София, от 2.3.1938; 51. *Д. Ценович* – Архив, пазен в арх. отдел на Народ. библ. в София; 52. *Д-р П. Цончев* – Из общественото и културно минало на гр. Габрово, София, 1934; 53. Алманах на Софийския университет, 1888–1928, София, 1929; 54. Военно-исторически архив при Министерството на войната; 55. *Илюстрация* – сп. „Всемирна илюстрация“; 56. *Историята на девиза „Съединението прави силата“*, в. Зора от 18.5.1938; 57. *Конституции*: сръбска, румънска, белгийска, гръцка; 58. в. *Марица*, Пловдив, 1870–79; 59. в. *Стара планина*, Букурещ, от 1877 год.

Не споменувам няколко къси статии и бележки, появили се през октомврий – ноемврий 1937 г. в изданията в гр. Ямбол в. Тракиец, понеже техните автори (Т. Брънеков и Ив. Топузов) използват само мои статии (някои още в ръкопис, даден им за печат). Впрочем те засягат само някои въпроси относно знамето на Ив. Параскевов, на което насила присвояват името „Ямболско“, макар че е изработено в Браила.